शास्त्र समाधितं तदा तेषु यो यावत् कर्म करोति तस्मै तत्कर्मानुसारेण मध्यस्थपरिकल्पितं वेतनं देयम्। न तु शास्त्रेण दानस्य च परिमाणप्रभावाददानम्। यदि तैः समाधितं तदा यथा परिभाषितं देयम् न तु प्रत्येकं कृतस्य दातव्यं नापि कर्मानुसारेण परिकल्प्य दातव्यमित्यर्थः। यस्तु वेतनं गृहीत्वा समर्थोऽपि न कर्म करोति तं प्रत्याह बृहस्पतिः "गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः। समर्थश्चेद्दमन्दाप्यो द्विगुणं तस्य वेतनम्" इति। दमं शक्त्यनुसारेण राज्ञा दाप्यः। गृहीतस्य वेतनं द्वैगुण्येन स्वामिने दद्यादित्यर्थः। नारदोऽपि "भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणो द्विगुणां भृतिमावहेत्" इति। याज्ञवल्क्योऽपि "गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत्" इति। अत्रिणैव विषये यावता वेतनेन भृतत्वमङ्गीकृतं तावदेव स्वामिने देयम् न तु राज्ञे दण्डमित्यर्थः। यदाङ्गीकृतां भृतिं दत्त्वा बलात्कारयितव्य इत्याह नारदः "कर्मानकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यं दत्त्वा भृतिं बलाद्" इति। प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् अतएव कात्यायनः "कर्मारम्भं तु यः कृत्वा विधिवत्तेन तु कारयेत्। बलात्कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हति" इति। कियद् द्रव्यं दण्ड्य इत्यपेक्षायामाह तत्रैव मनुर्बृहस्पतिः "प्रतिश्रुत्य न कुर्याद् यः स कार्यः स्याद् बलादपि। स चेन्न कुर्यात् तत्कर्म प्राप्नुयाद् द्विशतं दमम्" इति। द्विशतं कार्षापणद्विशतमित्यर्थः। यत् तु मनुवचनम् "भृतोऽनार्तो न कुर्याद् यो दर्पात् कर्म यथोदितम्। स दण्ड्यः क्षणिकान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्" इति। तदत्यदृष्टत्वाद्भागाविद्विविषयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। अर्द्धोनकर्मकरत्वविषयमिति मदनरत्ने। किञ्चिन्यूनकर्मकरत्वे त्याह स एव "यथोक्तमार्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत्। न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः" इति। सुस्थो वा कर्म कारयेदिति यदता सुस्थेऽपि स्वयं कर्तव्यमियमो नास्तीति दर्शयति। आर्तो यदि आर्तुं प्रयत्नानन्तरं स्वाङ्गीकृतं कर्म करोति तदार्तो दोषेणाक्षतया कालक्षेपेऽपि भृत्यदोषाभावाद्वेतनमसौ निर्विवादं लभत इत्याह स एव "आर्तस्तु कुर्यात् सुस्थः सन् यथाभाषितमादितः। सुदीर्घेणापि कालेन तत्तमेतैव वेतनम्" आदितः आदौ यथाभाषितं यथाप्रतिज्ञातं तथा कुर्यादित्यर्थः। सुदीर्घेणापि कालेन भाव्येऽपीति शेषः। वस्तु कालविशेषावधिकं कर्म प्रतिज्ञाय तत्कालापूर्तावेव कर्म त्यजति तं प्रत्याह नारदः "कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भृतेर्नांशमवाप्नुयाद्"। अत्र दण्डमप्याह विष्णुः "भृतकश्चापूर्णे काले त्यजन् सकलमेव मूल्यमुद्धारात् राज्ञे च पणशतं दद्यादिति"। मूल्यं वेतनम्। स्वामिदोषात्त्यागे तु यावति काले कर्म कृतं तत्कालानुसारेण कल्पितं वेतनं लभत इत्याह नारदः "स्वामिदोषादपक्रामन् यावत् कृतमवाप्नुयाद्" इति। स्वामिदोषो विनापराधं निष्कारणताडनादिः। अत्र दण्डमप्याह विष्णुः "स्वामी चद्भृतकमपूर्णे काले त्यजात् तस्य सर्वमेव मूल्यं दद्यात् पणश्च राजन्यत भृतादानादिति"। स्वामिदूषणस्य भृत्यदोषेण नाशे यत् कर्तव्यं तदाह स एव। "तद्दोषेण यद्विनश्येत्तत् स्वामिने देयमन्यत्र दैवोपघातादिति"। दैवोपघातो राजकृतस्वाम्युपद्रवश्च। स्वामिने देयं मूल्यादारेणेति शेषः। अत्र दोषविशेषः-द्विशेषमाह बृहस्पतिः "प्रमादात्स्वामितं दाप्यः सर्वं हि द्रोहनाशितम्" इति। प्रमादात्स्वामितमनवधानतानाशितं सर्वमेव दद्यात्। द्रोहनाशितं तीव्रप्रयत्नादिना द्रोहेण नाशितं द्विगुणो द्विगुणं दाप्य इत्यर्थः। भृत्यदोषाभावे यदन्यत एव नष्टं तस्य दैवनिमित्तत्वं स एव "न तु दाप्यो हृतश्चौरैर्दग्धमूढं जलेन वेति"। ऊढं नीतम्। यस्तु वाहको याह्यं द्रव्यं प्रमादहीनत्वादिना स्वदोषेण नाशयति तं प्रत्याह नारदः "भाण्डं यदनमासाद्य दूषयेद् वाहकदोषतः। दाप्यो यत्तत्र नष्टेषु दैवराजकृतादृते" इति। भाण्डं वहनीयं द्रव्यं यन्त्रादि व्यवनं नाशम्। अत्र भाण्डवाहकयोर्यथर्णवशीपर्दशशीवयोरुपलक्षणमिति मदनरत्ने। अत्रापि "प्रमादात्स्वामितं दाप्यः सर्वं हि द्रोहनाशितमिति" वचनमूलोविशेषोऽवगन्तव्यः। यस्तु वाहकः स्वदोषेण प्रस्थानविघ्नं करोति स द्विगुणां भृतिं दाप्य इत्याह कात्यायनः "विघ्नं यो वाहको दाप्यः प्रस्थाने द्विगुणां भृतिम्" इति। विघ्नं करोतीति शेषः। वाहकत्वमेवं प्रदर्शनार्थं न तु विवाहतन्त्रेणायुधीयादेर्वृत्तिविघ्नकारस्योऽप्येतदिति मन्तव्यम्। अतएव नारदः "द्विगुणां तु भृतिं दाप्यः प्रस्थाने विघ्नमाचरन्" इति वाक्यान्तरेणोक्तवान्। याज्ञवल्क्योऽपि "प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम्" इति। एतच्च भृत्यान्तरस्याद्यनवाप्तवस्तुविषयम्। अङ्गीकृतकर्मकरत्वस्यापि यदा यदा-